

Капліна О. В.,
д.ю.н, проф.,
завідувачка кафедри кримінального процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ГРОМАДЯНИНОВІ ВНАСЛІДОК ЗБРОЇНОЇ АГРЕСІЇ: КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

24 лютого 2022 р. Росія розпочала безпрецедентну за своїм масштабом після Другої світової війни та в XXI столітті, жорстоку за своєю суттю, несправедливу за своєю метою, повномасштабну війну, яку було приховано для всього світу назвою «спеціальна військова операція». Про масштабність для України цієї трагедії говорить той факт, що за даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН) втрати серед цивільних осіб із 24 лютого на 24⁰⁰ 21 червня становлять 4634 загиблих. Втім УВКПЛ ООН вважає, що фактичні цифри значно вищі, оскільки отримання інформації з деяких місць, де тривали інтенсивні бойові дії, затримується, а багато повідомлень все ще чекають на

підтвердження. Крім того, й досі немає відомостей щодо загиблих у Маріуполі (Донецька обл.), Ізюмі (Харківська обл.), Попасній (Луганська обл.), звідки надходять повідомлення про численні жертви серед цивільного населення. Ці дані підлягають подальшій верифікації та не входять до вищенаведеної статистики. За підтвердженими даними ООН, загинули 1780 чоловіків, 1194 жінки, 148 хлопчиків та 131 дівчинка, тоді як стать 41 дитини та 1340 дорослих поки що не вдалося встановити [1].

Управління верховного комісара ООН вказує, що з початку війни з України виїхали більше 8 млн осіб. Більше всього біженців виїхало до Польщі – понад 4 млн українців. Від війни громадяни України ховаються також у Румунії, Молдови, Словаччині, Угорщині та в інших європейських країнах.

З початку російського вторгнення майже третина українців була змушена покинути свої домівки. Це найбільша криза переміщення людей у світі на сьогодні. Понад 7,1 млн осіб залишаються переміщеними через війну. За оцінками, 15,7 млн людей терміново потребують гуманітарної допомоги і захисту [2].

Вражають втрати української економіки. За підрахунками Київського інституту економіки станом на 8 червня уточнена загальна сума прямих збитків економіки України від пошкодження та руйнування житлових і нежитлових будівель та інфраструктури складає 103,9 млрд дол. США або 3 трлн грн. Слід підкреслити, що ця цифра відображає повне руйнування відповідних об'єктів.

На початок червня в результаті війни Росії проти України втрачено 44,8 млн м² житлових будинків (що за підрахунками складає 39379 млн дол.); пошкоджено 23,9 тис. км доріг (вартістю 30034 млн дол.); 11 цивільних і 12 військових аеропортів (6817 та 468 млн дол. відповідно); 656 закладів охорони здоров'я (1147 млн дол.); 305 мостів (1692 млн дол.); 1177 закладів вищої та середньої освіти (1127 млн дол.); 111 адміністративних будівель (607 млн дол.); 668 дитячих садочків (576 млн дол.); 141 релігійну споруду (81 млн дол.); 203 культурні споруди (270 млн дол.); 20 торгових центрів (345 млн дол.); 28 нафтобаз (227 млн дол.). Знищена гордість українського літакобудування, найбільший та надпотужний у світі транспортний літак АН-225 «Мрія» (вартістю 300 млн дол.) [3].

Війна забирає життя українців, руйнує їх домівки, будівлі, все, що складало їх довоєнне щасливе життя.

Втім ключовим завданням органом охорони правопорядку є фіксування кожного факту вчинення воєнних злочинів та притягнення до відповідальності винних у розв'язуванні війни та конкретних воєнних злочинів. Станом на 23 червня 2022 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) внесені відомості та розпочаті досудові розслідування стосовно 19086 злочинів агресії та воєнних злочинів; 9396 злочинів проти національної безпеки. Здійснюється досудове

розслідування стосовно так званої магістральної справи щодо агресії російської федерації, в якій повідомлено про підозру 623 осіб представників військово-політичного керівництва країни-агресора [4].

Серед розпочатих кримінальних проваджень питома вага, а саме 18383, які розпочаті за ст. 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів та звичаїв війни».

Багато мешканців України зазнали руйнувань свого житла, подекуди воно не просто зруйновано, а знищено та не підлягає відновленню. Знищені прибудинкові чи господарські будівлі, автомобілі, присадибні ділянки тощо. Господарі починають вимагати відшкодування шкоди, завданої збройною агресією. В державі вже зроблені перші кроки, спрямовані на створення механізму відшкодування.

Враховуючи, що шкода заподіюється під час вчинення воєнних злочинів, постає питання про можливість її відшкодування потерпілим в межах кримінальних проваджень. Одним із сучасних та найбільш поширених способів відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні є позовна форма. Однак слід вказати на деякі вразливі моменти, які пов'язані з пред'явленням, доказуванням та розглядом цивільного позову у кримінальному провадженні при заподіянні шкоди збройною агресією.

Перша проблем, з якої може зіткнутися потерпілий, пов'язана з тим, що зокрема, воєнні дії можуть заважати слідчому після подачі заяви про вчинення злочину відповідно до ст. 214 КПК виїхати на місце події та здійснити огляд зруйнованого чи знищеного в результаті обстрілу, авіаційного бомбардування тощо, житла чи іншого володіння.

Як відомо, огляд місця події проводиться з важливою процесуально значущою метою – виявлення та фіксація відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК). Він є єдиною слідчою дією, яка проводиться до внесення відомостей до ЄРДР, або якщо відсутня технічна можливість доступу до ЄРДР, прийняття слідчим, прокурором постанови про початок кримінального провадження. Саме огляд є слідчою (розшуковою) дією, яка набуває ключового значення, оскільки, будучи невідкладним, має в тому числі й локальну мету: 1) фіксування самого факту вчиненого кримінального правопорушення; 2) безпосереднє вивчення та фіксування зруйнованих житла та/або іншого володіння особи; 3) встановлення попередніх причин руйнування або знищення житла або іншого володіння.

Саме на підставі відомостей, які закріплені під час проведення огляду місця події отримується інформація щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, яка впливає на рішення стосовно внесення відомостей до ЄРДР, попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, та встановлюються інші обставини, необхідні для здійснення досудового розслідування.

Бойові дії можуть зробити проведення огляду місяця події неможливим або значно ускладнити його проведення. Звичайно, усунути прогалини першопочаткового огляду місця події можна під час проведення повторного та додаткового огляду. Втім вразливість такого підходу полягає в тому, що, як правило, потерпілі починають відновлювати будинок, господарські будови, що не дозволяє при повторному огляді детально зафіксувати масштаб руйнування та встановити шкоду, яка завдана злочином.

Неможливість виїхати на місце вчиненого воєнного злочину слідчого, прокурора призводить до того, що потерпілі намагаються самостійно зафіксувати приміщення, будівлі, споруди тощо, пошкоджені, зруйновані внаслідок проведення бойових дій, потрапляння засобів враження, вибухів, як їх знищили, наслідки пожеж тощо. Чинне кримінальне процесуальне законодавство не забороняє таку фіксацію. Втім такі матеріали, які можуть бути приєднані до кримінального провадження як документи, є вкрай вразливими, оскільки зібрані не професійними учасниками кримінального провадження, що може призвести до проблем з їх оцінкою, визнання їх недопустимими, як доказів.

Незважаючи на те, що обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК, покладається на слідчого та прокурора, втім при подачі заяви (чи позову) потерпілий та/або цивільний позивач зобов'язаний вказати шкоду, яка завдана кримінальним правопорушенням, що іноді зробити вкрай складно.

Також відповідно до вимог п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди. Отже в переважній більшості випадків визначення розміру шкоди від руйнування чи знищення житла чи іншого володіння особи можливо лише шляхом призначення та проведення будівельно-технічних, товарознавчих тощо експертиз. Необхідність використання експертних знань в цих надскладних ситуаціях очевидна. Масштаб руйнувань в межах держави, значна кількість кримінальних проваджень по яких необхідно призначити та провести експертизи, роблять цивільний позов у кримінальному провадженні недостатньо швидким та ефективним засобом відшкодування.

Ще на один момент необхідно звернути увагу, як на найбільш вразливий під час заявлення та вирішення цивільного позову. Особа, якій воєнним злочином завдано шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 128 КПК). У цьому контексті можна розглянути два можливих варіанти. Деякі кримінальні

провадження розпочати щодо конкретних осіб – військовополонених, яким повідомлено про підозру у вчиненні воєнних злочинів. Щодо деяких із них обвинувальні акти вже направлено до суду, та в Україні є вже навіть кілька вироків, якими вони визнані винними у вчиненні злочинів. В подібного роду випадках в межах кримінального провадження цивільний позов може бути пред'явлений щодо конкретного підозрюваного чи обвинуваченого. Втім виникають проблеми з забезпеченням цього цивільного позову, оскільки військовополонені не мають майна. І навіть у тому випадку, якщо вина особи у вчиненні злочину, передбаченого, зокрема, ст. 438 КК України, буде доказана, неможливим є виконання цього судового рішення в частині заявленого цивільного позову.

В іншому випадку, попри значну кількість розпочатих кримінальних проваджень, істотну шкоду, яка заподіяна порушенням законів та звичаїв війни, складно визначити особу, винну у вчиненні цього та інших злочинів, що призводить до того, що правомірні очікування потерпілого, який прагне відшкодування, відтермінуються на невизначений строк.

Логічно припустити, що під час воєнних дій відповідати за шкоду, завдану діями військових повинна держава-агресор.

Другий механізм, якій можна запропонувати, пов'язаний із створенням Державного фонду відшкодування. Що стосується фінансування вказаного Державного Фонду, то його наповнення можливо завдяки різним джерелам фінансування. Це можуть бути добровільні пожертви держав, приватних осіб, кошти від конфіскації, спеціальної конфіскації, репарації, контрибуція, тощо, втім, перш за все, він має наповнюватися за рахунок коштів держави-агресора.

Висновки, які можна зробити полягають в наступному. Збройна агресія російської федерації призвела до жертв серед мирного населення, а також до масових руйнувань та знищення майна та іншого володіння мешканців України. Наразі держава створює низку механізмів, спрямованих на відшкодування (компенсацію) завданої збройною агресією шкоди.

Заявлення цивільного позову у кримінальному провадженні, яке розпочато у зв'язку із вчиненням воєнного злочину, є одним із засобів відшкодування шкоди, завданої потерпілому. Це детермінується правовою природою цивільного позову, яка утворює поєднання публічного та приватного начал, тим, що предмет цивільного позову обумовлений його безпосереднім зв'язком із вчиненим злочином, покладенням на органи держави обов'язку встановлення виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Втім, при заявленні цивільного позову щодо відшкодування шкоди, завданої збройною агресією є низка факторів, які гальмують механізм відшкодування: складність належного фіксування факту руйнування, особливо в умовах бойових дій; складність встановлення розміру заподіяної шкоди, що потребує тривалого часу у зв'язку з необхідністю призначення відповідних

експертиз; в переважній більшості випадків відсутність особи, щодо якої можна заявити цивільний позов. Уявляється, що, незважаючи на проблеми, які, до речі, існують у кожному з наявних зараз механізмів, слід використовувати будь-яку існуючу можливість, спрямовану на відновлення в правах потерпілого.

З метою оптимізації процесуального порядку відшкодування шкоди, завданої воєнними злочинами, можна запропонувати: 1) внесення змін та доповнень до чинного кримінального процесуального та цивільного законодавства відповідно до яких як цивільного відповідача, який несе відповідальність за шкоду, завдану їй військовими, залучати країну-агресора; 2) передбачити створення Державного фонду відшкодування шкоди, завданої воєнними злочинами.

Література

1. Інформаційне агентство Інтерфакс Україна «Війна в Україні забрала життя щонайменше 4634 цивільних, 5769 поранено» 22.06.2022 р. <https://ua.interfax.com.ua/news/general/840932.html>.

2. Див.: Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) Official site. Ukraine Situation: Refugees from Ukraine across Europe. (2022-06-16). URL: <file:///C:/Users/asus/Downloads/Ukraine%20situation%20flash%20update%20No%2017%2017%2006%202022.pdf>.

3. Див.: Проєкт «Росія заплатить» KSE Institute (аналітичного центру при Київській школі економіки) спільно з Офісом Президента України, Міністерством економіки, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерством інфраструктури України, Міністерством розвитку громад та територій України. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/>.

4. Див.: Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ / Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора: офіційний веб-портал. URL: <https://www.gp.gov.ua>.